त्रयोदशः पाठः

गीतादर्शनम्

विश्वदर्शनेषु सर्वोत्कृष्टग्रन्थाः उपनिषदः सन्ति। तासां सारः श्रीमद्भगवद्गीता वर्तते। एषा महाभारतस्य अंशः वर्तते। अत्र युद्धभूमौ भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनम् उपदिशति। अस्य मूलोपदेशः अस्ति यत् युद्धादिकर्त्तव्यमपि अवश्यमेव करणीयम् इति।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥1॥ 4/7

अन्वयः – भारत! यदा, यदा, धर्मस्य ग्लानिः अधर्मस्य अभ्युत्थानम् भवति तदा हि अहम् आत्मानम् सृजामि।

शब्दार्थः – यदा – जब, ग्लानिः – हानि, अभ्युत्थानम् – वृद्धि, सृजामि – रचता हूँ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥2॥ 4/8

अन्वयः – साधूनाम् परित्राणाय दुष्कृताम् विनाशाय च धर्मसंस्थापनार्थाय च युगे युगे सम्भवामि।

शब्दार्थः – परित्राणाय – रक्षा करने के लिये, दुष्कृताम् – दूषित कर्म करने वालों का, सम्भवामि – पैदा होता हूँ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥3॥ 2/47

अन्वयः – ते कर्मणि एव अधिकारः, फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुः मा भूः, ते अकर्मणि सङ्गः मा अस्तु।

शब्दार्थः – कर्मणि – कर्म करने में, कदाचन – कभी, सङ्गः – प्रीति / आसक्ति।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥4॥ 2/27

अन्वयः – हि जातस्य मृत्युः ध्रुवः मृतस्य जन्म ध्रुवं च तस्मात् त्वम् अपरिहार्ये अर्थे शोचितुम् न अर्हसि।

शब्दार्थः – जातस्य – उत्पन्न हुए की, ध्रुवः – निश्चित, अपरिहार्य – अटल / न टाला जा सकने योग्य।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म समुद्भवः॥5॥ 3/14

अन्वयः – भूतानि अन्नात् भवन्ति, पर्जन्यात् अन्नसम्भवः, पर्जन्यः यज्ञात् भवति, यज्ञः कर्मसमुद्भवः।

शब्दार्थः – भूतानि – सम्पूर्ण प्राणी, पर्जन्यः – वृष्टि / वर्षा, कर्मसमुद्भवः – कर्मों से उत्पन्न होने वाला

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥6॥ 2/62

अन्वयः – विषयान् ध्यायतः पुंसः तेषु सङ्गः उपजायते सङ्गात् कामः संजायते कामात् क्रोधः अभिजायते।

शब्दार्थः – ध्यायतः – चिन्तन करने वाले का, विषयान् – विषयों को, पुंसः – पुरुष की।

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥7॥ 2/63

अन्वयः – क्रोधात् संमोहः भवति, संमोहात् स्मृति विभ्रमः, स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति।

शब्दार्थः – सम्मोहः – अविवेक, मूढ़भाव, प्रणश्यति – नष्ट हो जाता है।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥8॥ 4/34

अन्वयः – ते तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः ज्ञानम् उपदेक्ष्यन्ति, प्रणिपातेन सेवया परिप्रश्नेन तत् विद्धि।

शब्दार्थः – तद्विद्धि – उस ज्ञान को जानो, प्रणिपातेन – दण्डवत् प्रणाम के द्वारा।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥9॥ 5/26

अन्वयः – एतत् अस्थिरम् चञ्चलम् मनः यतः यतः निश्चरति ततः ततः नियम्य आत्मनि एव वशम् नयेत्।

शब्दार्थः – यतः – जहाँ से, नियम्य – रोककर, आत्मनि एव – अपने में ही, नयेत् – ले जावें।

अभ्यास :

(1) एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) केषां परित्राणाय ईश्वरः सम्भवति ?

(ख) ते अधिकारः कुत्र ?

(ग) जातस्य ध्रुवं किम् ?

(घ) अन्नात् कानि भवन्ति ?

(ङ) कामात् कः अभिजायते?

(2) एकवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) तत्वदर्शिनः किम् उपदेक्ष्यन्ति ?

(ख) चञ्चलं किम् अस्ति ?

(ग) त्वं कस्मिन्नर्थे न शोचितुमर्हसि ?

(घ) बुद्धिनाशात् किं भवति ?

(3) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

(क) पुरुषः कथं विनश्यति ?

(ख) तत्त्वदर्शिनः कदा उपदेक्ष्यन्ति ?

(ग) ईश्वरः कदा सम्भवति ?

(घ) यज्ञः कस्मात् सम्भवति ?

(4) रेखाङ्कितशब्दान् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) क्रोधात् सम्मोहः भवति।

(ख) स्मृतिविभ्रमः सम्मोहात् भवति।

(ग) बुद्धिनाशः स्मृतिभ्रंशात् भवति।

(घ) यज्ञात् भवति पर्जन्यः।

(5) श्लोकपूर्तिं कुरुत –

(क) अन्नाद्भवन्ति भूतानि . . . . ।

. . . . यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥

(6) उचितं योजयत –

	(अ)	(आ)
(क)	साधूनाम्	कामः
(ख)	दुष्कृताम्	प्रणश्यति
(ग)	सङ्गात्	सम्मोहः
(घ)	क्रोधात्	विनाशाय
(ङ)	बुद्धिनाशात्	परित्राणाय

(7) उचितशब्देन रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) यदा यदा हि . . . . ग्लानिः भवति।

(ख) ते . . . . एव अधिकारः।

(ग) . . . . हि ध्रुवो मृत्युः।

(घ) ध्यायतो विषयान् . . . . ।

(8) अधोलिखितपदानां पर्यायवाचिपदानि लिखत –

(क) साधुः (ख) पर्जन्यः (ग) चञ्चलम् (घ) यज्ञः

(9) अधोलिखितपदानां विलोमपदानि लिखत –

(क) सङ्गः (ख) मृत्युः (ग) धर्मः (घ) अन्यः (ङ) परित्राणः

(10) पञ्चमीविभक्तेः स्थाने तसिल् (तः) प्रत्ययं इति योजयित्वा लिखत –

यथा	ग्रामात्	ग्रामतः
क.	सङ्गात्	
ख.	कामात्	
ग.	क्रोधात्	
घ.	सम्मोहात्	
ङ.	स्मृतिभ्रंशात्	
च.	बुद्धिनाशात्	
छ.	अन्नात्	
ज.	पर्जन्यात्	
झ.	यज्ञात्	

(11) सन्धिं कुरुत –

क. अभि + उत्थानम्

ख. सृजामि + अहम्

ग. क्रोधः + अभिजायते

घ. मनः + चञ्चलम् + अस्थिरम्

ङ. कर्मणि + एव + अधिकारः + ते

योग्यताविस्तारः –

- पाठादतिरिक्ताः गीतायाः अन्योपदेशाः लिखत।
- पाठे आगतानि पुंल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गपदानि चित्वा सूचीनिर्माणं कुरुत।

❖ ❖ ❖